

Εισαγωγή

Και οι δύο πλευρές, νικητές και ηττημένοι, καταστράφηκαν. Όλοι οι αυτοκράτορες ή οι διάδοχοί τους σφαγιάστηκαν ή καθαιρέθηκαν [...] Οι πάντες ηττήθηκαν. Οι πάντες επλήγησαν. Όλα όσα έδωσαν ήταν επί ματαίω. Κανείς δεν κέρδισε τίποτα [...] Όσοι επιβίωσαν, οι βετεράνοι αναρίθμητων ημερών μάχης, επέστρεψαν είτε με τις δάφνες της νίκης είτε με τα μαντάτα του ολέθρου σε χώρες βυθισμένες ήδη στην καταστροφή.

Γουίνστον Τσώρτσιλ, *Ο άγνωστος πόλεμος (1931)*

«Αυτός ο πόλεμος δεν είναι το τέλος αλλά η αρχή της βίας. Είναι το σιδηρουργείο στο οποίο ο κόσμος θα σφυρηλατηθεί με νέα σύνορα και νέες κοινότητες. Νέα καλούπια περιμένουν να γεμίσουν με αίμα και η εξουσία θα ασκείται με σιδερένια πυγμή.»

Ερνστ Γιούνγκερ, *Der Kampf als Inn*

Στις 9 Σεπτεμβρίου 1922 τα πάθη που είχε εξάψει μία δεκαετία πολέμου ξέσπασαν στη Σμύρνη. Ενώ το τουρκικό ιππικό έμπαινε στην άλλοτε πιο ευημερούσα και πιο κοσμοπολίτικη πόλη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η χριστιανική πλειοψηφία του πληθυσμού της ήταν ανήσυχη. Η Σμύρνη ήταν μια πόλη στην οποία μουσουλμάνοι, εβραίοι, Αρμένιοι και Έλληνες ορθόδοξοι χριστιανοί είχαν συμβιώσει λίγο έως πολύ ειρηνικά για αιώνες. Όμως σχεδόν δέκα χρόνια πολέμου είχαν αλλάξει τις σχέσεις ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες. Αφού έχασε σχεδόν όλα τα ευρωπαϊκά εδάφη της στους Βαλκανικούς πολέμους το 1912-13, τον Αύγουστο του 1914 η Οθωμανική Αυτοκρατορία μπήκε στον Μεγάλο Πόλεμο ως σύμμαχος της Γερμανίας και για μία ακόμη φορά βρέθηκε στην πλευρά των ηττημένων. Έχοντας στερηθεί τις αραβικές κτήσεις της στην περι-

οχή που αργότερα έγινε γνωστή ως «Μέση Ανατολή», η ηττημένη Οθωμανική Αυτοκρατορία και ο ταπεινωμένος μουσουλμανικός τουρκικός πληθυσμός της βρέθηκαν σύντομα να αντιμετωπίζουν μια νέα απειλή. Με την ενθάρρυνση του Βρετανού πρωθυπουργού, Ντέιβιντ Λόντ Τζωρτζ, το 1919 ελληνικός στρατός εισβολής αποβιβάστηκε στη Σμύρνη αποφασισμένος να δημιουργήσει μια νέα αυτοκρατορία στα εδάφη της Μικράς Ασίας, που κατοικούνταν εν μέρει από χριστιανούς.¹

Μετά από τριετείς σκληρές συγκρούσεις με μεγάλες θηριωδίες εις βάρος τόσο μουσουλμάνων όσο και χριστιανών αμάχων, οι τύχες του πολέμου μεταστράφηκαν αποφασιστικά εις βάρος των Ελλήνων. Παρασυρμένα στην ενδοχώρα της κεντρικής Ανατολίας από τον ικανό ηγέτη των Τούρκων εθνικιστών, Μουσταφά Κεμάλ, τα ελληνικά στρατεύματα που είχαν αναπτυχθεί σε απελπιστικά μεγάλη έκταση και διοικούνταν από ανίκανη ηγεσία κατέρρευσαν όταν ο Κεμάλ, γνωστότερος ως Ατατούρκ (Πατέρας των Τούρκων) –τιμητικό όνομα το οποίο θα αποκτούσε αργότερα– εξαπέλυσε μεγάλη αντεπίθεση το καλοκαίρι του 1922. Η βιαστική υποχώρηση του αποδεκατισμένου ελληνικού στρατού, η οποία συνοδεύεται με λεηλασίες, φόνους και εμπρησμούς εις βάρος του μουσουλμανικού πληθυσμού της δυτικής Ανατολίας, προκάλεσε στον χριστιανικό πληθυσμό της Σμύρνης βάσιμους φόβους για αντίποινα. Όμως οι απατηλές διαβεβαιώσεις των ελληνικών αρχών κατοχής της πόλης και η παρουσία είκοσι ενός πλοίων των Συμμάχων που ήταν αγκυροβολημένα στο λιμάνι της Σμύρνης ξεγέλασαν τους Έλληνες και τους Αρμένιους δημιουργώντας τους αβάσιμο αίσθημα ασφάλειας. Με δεδομένο ότι οι Δυτικοί Σύμμαχοι, κυρίως η Βρετανία, είχαν ενθαρρύνει την Αθήνα να καταλάβει τη Σμύρνη, δεν θα παρενέβαιναν για να προστατεύσουν τον χριστιανικό πληθυσμό από τα μουσουλμανικά αντίποινα;

Σύντομα η μεγάλη τραγωδία που εκτυλίχθηκε στην πόλη θα διέψευδε αυτές τις ελπίδες. Λίγο μετά την κατάληψη της Σμύρνης από τον νικηφόρο τουρκικό στρατό, οι στρατιώτες του συνέλαβαν τον ορθόδοξο μητροπολίτη Χρυσόστομο, που είχε υποστηρίξει δημοσίως την ελληνική εισβολή, και τον παρέδωσαν στον διοικούντα αξιωματικό τους, υποστράτηγο Σακαλί Νουρεντίν πασά. Ο υποστράτηγος παρέδωσε τον Χρυσόστομο στον τουρκικό όχλο που είχε συγκεντρωθεί έξω από το στρατηγείο του απαιτώντας το κεφάλι του μητροπολίτη. Όπως θυμόταν ένας Γάλλος ναύτης ο οποίος υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας, «το πλήθος όρμησε με ουρλιαχτά πάνω στον Χρυσόστομο και τον έσερνε στον δρόμο μέχρι που έφθασε σε ένα κουρείο, που ο Εβραίος ιδιοκτήτης του, Ισμαήλ, κοιτούσε ανήσυχος από το άνοιγμα της πόρτας. Κάποιος παραμέρισε τον κουρέα, άρπαξε ένα λευκό πανί και το τύλιξε γύρω από τον λαιμό του Χρυσόστομου φωνάζοντας: “Ας τον ξυρίσουμε!” Ξύρισαν τη γενειάδα του μητροπολίτη, του έβγαλαν τα μάτια με μαχαίρι, έκοψαν τα αυτιά, τη μύτη και τα χέρια

του». Κανείς δεν παρενέβη. Κατόπιν έσυραν το ακρωτηριασμένο σώμα του Χρυσόστομου σε ένα κοντινό παράμερο δρομάκι, όπου τον πέταξαν και τον άφησαν εκεί για να πεθάνει.²

Ο βίαιος θάνατος του ορθόδοξου μητροπολίτη της Σμύρνης δεν ήταν παρά το προελεύδιο για ένα δεκαπενθήμερο όργιο βίας που θύμιζε τη δήωση εχθρικών πόλεων στη διάρκεια των θρησκευτικών πολέμων της Ευρώπης τον 17ο αιώνα. Τις επόμενες δύο εβδομάδες σφαγιάστηκαν 30.000 Έλληνες και Αρμένιοι. Πολύ περισσότεροι ληστεύτηκαν, ξυλοκοπήθηκαν ή βιάστηκαν από Τούρκους στρατιώτες, παραστρατιωτικές δυνάμεις και ομάδες ντόπιων εφήβων.³

Αργά το απόγευμα της 13ης Σεπτεμβρίου πυρπολήθηκαν τα πρώτα σπίτια στην αρμενική συνοικία της πόλης. Το επόμενο πρωί καίγονταν οι περισσότερες χριστιανικές συνοικίες της πόλης. Μέσα σε λίγες ώρες χιλιάδες άνδρες, γυναίκες και παιδιά αναζήτησαν καταφύγιο στις αποβάθρες του λιμανιού. Ο Βρετανός ανταποκριτής Τζωρτζ Γουόρντ Πράις παρατηρούσε το φονικό θέαμα από την ασφάλεια ενός θωρηκτού στο λιμάνι και κατέγραψε μια «απερίγραπτη» κατάσταση:

Από το κατάστρωμα του *Iron Guard* βλέπω ένα συνεχές μέτωπο φωτιάς, μήκους τριών και πλέον χιλιομέτρων, από το οποίο ξεπηδούν ηφαιστεια από ακανόνιστες μανιασμένες φλόγες που φθάνουν σε ύψος τριάντα μέτρων [...] Η θάλασσα λαμπυρίζει έχοντας πάρει ένα βαθύ χαλκοκόκκινο χρώμα, και, το χειρότερο από όλα, απεγνωσμένες κραυγές τρόμου, οι οποίες ακούγονται χιλιόμετρα μακριά, υψώνονται συνεχώς από το πυκνό πλήθος των χιλιάδων προσφύγων που συνωστίζεται στη στενή αποβάθρα, στριμωγμένο ανάμεσα στον προελαύνοντα πύρινο θάνατο πίσω του και τα βαθιά νερά μπροστά του.⁴

Ενώ Τούρκοι στρατιώτες απέκλεισαν την αποβάθρα, πολλοί απελπισμένοι πρόσφυγες προσπαθούσαν να βρουν τρόπο για να πλησιάσουν τα αγκυροβολημένα στο λιμάνι πλοία των Συμμάχων. Καθώς γινόταν όλο και πιο ξεκάθαρο ότι οι Σύμμαχοι δεν θα παρενέβαιναν και δεν θα έκαναν καμιά προσπάθεια να τους σώσουν μεταφέροντάς τους με βάρκες στα πλοία, μερικοί τρομοκρατημένοι Έλληνες έβαλαν τέλος στη ζωή τους πηδώντας στη θάλασσα. Άλλοι επιχειρήσαν κολυμπώντας μανιωδώς να φθάσουν στην ασφάλεια κάποιου συμμαχικού πλοίου. Παιδιά και ηλικιωμένοι ποδοπατήθηκαν από το πλήθος, το οποίο προσπαθούσε να ξεφύγει από την ανυπόφορη ζέστη των κτηρίων που καίγονταν γύρω τους. Οι άνθρωποι έσπαζαν τα μπροστινά πόδια από τα ζώα τους, αγελάδες και άλογα, που υπό αυτές τις συνθήκες δεν μπορούσαν να τα πάρουν μαζί τους, και τα έριχναν στη θάλασσα για να πνιγούν, σκηνή την οποία απαθανάτισε στο διήγημά του «Στην αποβάθρα της Σμύρνης» ο τότε ελάχιστος γνωστός ανταποκριτής της εφημερίδας *Toronto Star* Έρνεστ Χέμινγκουεϊ.⁵

Ο Χέμινγουεϋ ήταν ένας από τους πολυάριθμους Δυτικούς ανταποκριτές που έγραψαν για την καταστροφή της Σμύρνης. Για αρκετές ημέρες η τρομερή μοίρα της πόλης ήταν πρώτη είδηση σε όλο τον κόσμο. Παρακίνησε τον Βρετανό υπουργό Αποικιών, Γουίνστον Τσώρτσιλ, σε επιστολή του προς τους πρωθυπουργούς των Αυτοκυβερνώμενων Κτήσεων της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, να καταδικάσει την καταστροφή της Σμύρνης ως «όργιο βίας» με «ελάχιστα παρόμοια συμβάντα στην ιστορία των εγκλημάτων της ανθρωπότητας».⁶

Όπως δείχνουν με ανατριχιαστικό τρόπο η ζοφερή μοίρα του χριστιανικού πληθυσμού της Σμύρνης και οι σφαγές μουσουλμάνων Τούρκων που είχαν προηγηθεί, μετά τον Μεγάλο Πόλεμο δεν ακολούθησε περίοδος ειρήνης. Στην πραγματικότητα ο Τσώρτσιλ δεν είχε δίκιο να θεωρεί μοναδικές τις θηριωδίες στη Σμύρνη. Αντιθέτως, βίαια συμβάντα εξίσου φρικτά με εκείνα στη δυτική Ανατολία δεν ήταν σπάνια τα χρόνια του «Μεσοπολέμου», όπως αποκαλείται συχνά (αλλά μάλλον παραπλανητικά) η σαφώς οριοθετημένη περίοδος ειρήνης η οποία υποτίθεται ότι άρχισε με την ανακωχή της 11ης Νοεμβρίου 1918 και τελείωσε με την επίθεση του Χίτλερ εναντίον της Πολωνίας την 1η Σεπτεμβρίου 1939. Εντούτοις αυτή η περιοδολόγηση έχει νόημα μόνο για τους κύριους νικητές του πολέμου, συγκεκριμένα τη Βρετανία (με τη σημαντική εξαίρεση του πολέμου των Ιρλανδών για ανεξαρτησία) και τη Γαλλία, για τους οποίους το τέλος των εχθροπραξιών στο Δυτικό Μέτωπο ήταν πράγματι η απαρχή της μεταπολεμικής περιόδου.

Για πολλούς που το 1919 ζούσαν στη Ρίγα, στο Κίεβο, στη Σμύρνη και σε πολλά άλλα μέρη της ανατολικής, κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης δεν υπήρξε ειρήνη, αλλά η βία συνεχίστηκε. «Ο παγκόσμιος πόλεμος τέλειωσε τυπικά με τη σύναψη της ανακωχής», παρατηρούσε από την οπτική γωνία του δημόσιου διανοουμένου εκείνης της περιόδου ο Ρώσος φιλόσοφος και πολυμαθής Πιότρ Στρούβε, ο οποίος έπαψε να υποστηρίζει τον μπολσεβικισμό και συμπαρατάχθηκε με τους Λευκούς στη διάρκεια του βίαιου εμφύλιου πολέμου στη χώρα του. «Όμως στην πραγματικότητα όλα όσα βιώσαμε και εξακολουθούμε να βιώνουμε έκτοτε είναι η συνέχιση και ο μετασχηματισμός του παγκόσμιου πολέμου.»⁷

Ο Στρούβε δεν χρειαζόταν να κοιτάξει μακριά για να θεμελιώσει την άποψή του. Η βία ήταν πανταχού παρούσα, καθώς ένοπλες δυνάμεις διαφόρων μεγεθών και με διαφορετικούς πολιτικούς στόχους συνέχισαν να συγκρούονται στην ανατολική και την κεντρική Ευρώπη και κυβερνήσεις διαδέχονταν η μία την άλλη εν μέσω μεγάλης αιματοχυσίας. Μόνο την περίοδο 1917-1920 η Ευρώπη γνώρισε είκοσι επτά βίαιες αλλαγές της πολιτικής εξουσίας, πολλές από τις οποίες συνοδεύονταν από λανθάνοντα ή ανοιχτό εμφύλιο πόλεμο.⁸ Η

πιο ακραία περίπτωση ήταν φυσικά η Ρωσία, όπου οι εχθροπραξίες ανάμεσα στους υποστηρικτές και τους αντιπάλους του μπολσεβίκικου πραξικοπήματος του Λένιν τον Οκτώβριο του 1917 κλιμακώθηκαν γρήγορα σε εμφύλιο πόλεμο με ιστορικά πρωτοφανείς διαστάσεις, ο οποίος στοίχισε τη ζωή σε τρία και πλέον εκατομμύρια ανθρώπους.

Εντούτοις ακόμη και σε μέρη στα οποία η βία ήταν πολύ πιο ήπια πολλοί άνθρωποι συμμερίζονταν την άποψη του Στρούβε ότι το τέλος του Μεγάλου Πολέμου δεν είχε επιφέρει σταθερότητα, αλλά αντιθέτως είχε δημιουργήσει μια πολύ ευμετάβολη κατάσταση, στην οποία η ειρήνη ήταν στην καλύτερη περίπτωση επισφαλής, αν όχι εντελώς απατηλή. Στη μεταεπαναστατική Αυστρία –που δεν ήταν πια το κέντρο μιας από τις μεγαλύτερες χερσαίες αυτοκρατορίες στην Ευρώπη αλλά μια μικρή και φτωχή Δημοκρατία των Άλπεων– μια συντηρητική εφημερίδα μεγάλης κυκλοφορίας εξέφραζε παρόμοια άποψη τον Μάιο του 1919 σε άρθρο της σύνταξης με τίτλο «Πόλεμος εντός της ειρήνης». Επισημαίνοντας τα μονίμως υψηλά επίπεδα βίας στα εδάφη των ηττημένων χερσαίων αυτοκρατοριών της Ευρώπης, η εφημερίδα παρατηρούσε ότι ένα μεγάλο τόξο μεταπολεμικής βίας επεκτεινόταν από τη Φινλανδία και τις βαλτικές χώρες και έφθανε στα Βαλκάνια, την Ανατολία και τον Καύκασο περνώντας μέσα από τη Ρωσία και την Ουκρανία, την Πολωνία, την Αυστρία, την Ουγγαρία και τη Γερμανία.⁹

Περίεργως το άρθρο δεν ανέφερε την Ιρλανδία, τη μοναδική δυτικοευρωπαϊκή χώρα η οποία, τουλάχιστον στη διάρκεια του ιρλανδικού πολέμου για την ανεξαρτησία (1919-21) και του μετέπειτα εμφύλιου πολέμου (1922-23), έμοιαζε να ακολουθεί παρόμοια (αν και λιγότερο βίαιη) πορεία με εκείνη των κρατών της κεντρικής και της ανατολικής Ευρώπης την περίοδο 1918-1923.¹⁰ Εντούτοις οι ομοιότητες δεν διέφυγαν από την προσοχή των οξυδερκών παρατηρητών στο Δουβλίνο, οι οποίοι θεωρούσαν ότι η δύσκολη κατάσταση στην Ιρλανδία αποτελούσε μέρος μιας πολύ ευρύτερης δυσφορίας στην Ευρώπη, μέρος της συνεχιζόμενης σύγκρουσης που είχε τις ρίζες της στην παγκόσμια κρίση του 1914-1918, αλλά και ήταν ταυτοχρόνως διακριτή από αυτήν. Όπως έγραφε ο βραβευμένος με Νομπέλ Γ. Μπ. Γέιτς σε ένα από τα διασημότερα ποιήματά του με τίτλο «Η Δευτέρα Παρουσία» (1919):

Τα πάντα γίνονται κομμάτια· το κέντρο δεν αντέχει.
 Ωμή αναρχία λύθηκε στην οικουμένη,
 Απ' το αίμα βουρκωμένος λύθηκε ο ποταμός...
 Και ποιο ανήμερο θεριό, μια που ήρθε τέλος η ώρα του,
 Μουντά βαδίζει για να γεννηθεί προς τη Βηθλεέμ.^{11*}

* Γιώργος Σεφέρης (μετάφραση), *Αντιγραφές*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2005.

Η βίαιη μετάβαση της Ευρώπης από τον παγκόσμιο πόλεμο σε μια χαοτική «ειρήνη» είναι το θέμα αυτού του βιβλίου. Το παρόν βιβλίο, που δεν επικεντρώνεται στη γνωστή ιστορία της Βρετανίας και της Γαλλίας μετά τον πόλεμο ή στην εξίσου γνωστή ιστορία της ειρήνευσης στο Δυτικό Μέτωπο το 1918, στοχεύει να αναπλάσει τις εμπειρίες των ανθρώπων οι οποίοι ζούσαν σε εκείνες τις χώρες που βρέθηκαν στην πλευρά των ηττημένων στο Μεγάλο Πόλεμο, στις Αυτοκρατοριών των Αψβούργων, των Ρομανόφ, των Χόνεντσολερν και των Οθωμανών (και των διάδοχων κρατών τους), καθώς και στη Βουλγαρία. Όμως οποιαδήποτε ιστορία των ηττημένων πρέπει επίσης να περιλαμβάνει την Ελλάδα και την Ιταλία. Αν και νικήτριες το φθινόπωρο του 1918, και οι δύο χώρες είδαν σύντομα την τύχη τους να μεταστρέφεται. Για την Αθήνα, ο ελληνο-τουρκικός πόλεμος (1919-1922) μετέτρεψε τη νίκη στη «μεγάλη καταστροφή» του 1922, ενώ πολλοί Ιταλοί θεώρησαν ότι η δύσκολα κερδισμένη νίκη τους εναντίον του στρατού των Αψβούργων το 1918 δεν ανταμείφθηκε επαρκώς. Στην Ιταλία η δυσαρέσκεια για την ανεπαρκή αποζημίωση την οποία έλαβε η χώρα για την απώλεια 600.000 στρατιωτών της έγινε έμμονη ιδέα, η οποία βρήκε την ισχυρότερη έκφρασή της στη φράση *vittoria mutilata* (ακρωτηριασμένη νίκη), και αποτέλεσε τη βάση για την απήχηση την οποία είχε ο ριζοσπαστικός εθνικισμός, ενώ η σοβαρή εργατική αναταραχή και οι καταλήψεις κτημάτων έπεισαν πολλούς ότι μια μπολσεβίκικη επανάσταση ήταν επικείμενη στην Ιταλία. Η μεταπολεμική εμπειρία της χώρας, η οποία κορυφώθηκε με τον διορισμό τον Οκτώβριο του 1922 του πρώτου φασίστα πρωθυπουργού Μπενίτο Μουσολίνι, έμοιαζε από πολλές απόψεις πολύ περισσότερο με την εμπειρία των ηττημένων αυτοκρατοριών της ανατολικής και της κεντρικής Ευρώπης παρά της Γαλλίας ή της Βρετανίας.

Εστιάζοντας στις ηττημένες χερσαίες αυτοκρατορίες της Ευρώπης και στη μορφή την οποία έλαβαν μετά τον Μεγάλο Πόλεμο, αυτό το βιβλίο μιλά για κράτη που συχνά παρουσιάζονται είτε μέσα από το πρίσμα της προπαγάνδας στη διάρκεια του πολέμου είτε υπό την οπτική γωνία του 1918, όταν η νομιμοποίηση των νέων εθνών-κρατών στην ανατολική και την κεντρική Ευρώπη απαιτούσε τη δαιμονοποίηση των αυτοκρατοριών τις οποίες διαδέχθηκαν τα νέα έθνη-κράτη. Αυτή η οπτική επέτρεψε σε μερικούς ιστορικούς στη Δύση να παρουσιάσουν τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο ως επικό αγώνα ανάμεσα στους δημοκράτες Συμμάχους από τη μια και στις απολυταρχικές Κεντρικές Δυνάμεις από την άλλη (αγνοώντας το γεγονός ότι η πλέον απολυταρχική αυτοκρατορία, η Αυτοκρατορική Ρωσία, ήταν μέλος της Τριπλής Αντάντ). Ωστόσο το τελευταίο διάστημα αυξανόμενος αριθμός ιστορικών έργων αμφισβητεί την αμαυρή εικόνα που παρουσιάζει τις Κεντρικές Δυνάμεις απλώς ως κράτη-παρίες και αναχρονιστικές «φυλακές των λαών». Αυτή η επαναξιολόγηση εκφράστηκε με έντονο τρόπο τόσο για την Αυτοκρατορική Γερμανία

όσο και για την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, τις οποίες οι σύγχρονοι ιστορικοί αντιμετωπίζουν με πιο θετικό (ή τουλάχιστον πιο αμφιθυμικό) τρόπο από ό,τι στις πρώτες οκτώ δεκαετίες μετά το 1918.¹² Ακόμη και σε σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου η γενοκτονία των Αρμενίων στη διάρκεια του πολέμου έμοιαζε να επιβεβαιώνει την κακόβουλη φύση μιας καταπιεστικής αυτοκρατορίας που αντιμετώπιζε με βίαιη καταστολή τις μειονότητες της, αρχίζει να εμφανίζεται βαθμιαία μια πιο πολύπλοκη εικόνα. Μερικοί ιστορικοί επισήμαναν προσφάτως ότι μέχρι το 1911-12 υπήρχε ακόμη κάποια δυνατότητα για ένα οθωμανικό μέλλον με ισότητα δικαιωμάτων και πολιτικά δικαιώματα για όλες τις εθνοτικές και θρησκευτικές ομάδες οι οποίες ζούσαν εντός της αυτοκρατορίας.¹³ Ενώ ο εθνικισμός της κυβέρνησης της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο, την οποία ανέβασε στην εξουσία η επανάσταση του 1908, ερχόταν σε έντονη αντίθεση με τον πιο περιεκτικό πολιτικό εθνικισμό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το 1911 η Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο είχε χάσει μεγάλο μέρος της λαϊκής υποστήριξης.¹⁴ Η ιταλική εισβολή στην οθωμανική επαρχία της Τριπολίτιδας (Λιβύη) το 1911 και ο Πρώτος Βαλκανικός πόλεμος το 1912 επέτρεψαν στην Επιτροπή για την Ένωση και την Πρόοδο να εγκαθιδρύσει δικτατορία και άλλαξαν βαθιά τις σχέσεις ανάμεσα στις εθνοτικές ομάδες, καθώς 300.000 μουσουλμάνοι, στους οποίους περιλαμβάνονταν οι οικογένειες μερικών κορυφαίων πολιτικών της Επιτροπής για την Ένωση και την Πρόοδο, ξεριζώθηκαν βίαια από τις εστίες τους στα Βαλκάνια προκαλώντας προσφυγική κρίση και πολιτική ριζοσπαστικοποίηση στην Κωνσταντινούπολη.¹⁵

Ακόμη κι αν κρίνουμε ότι η πρόσφατη «αποκατάσταση» από κάποιους ιστορικούς των προπολεμικών χειρσαίων αυτοκρατοριών είναι υπερβολική ή υπερεκτιμημένη, είναι δύσκολο να υποστηρίξουμε ότι η μετααυτοκρατορική Ευρώπη ήταν καλύτερος και ασφαλέστερος τόπος από ό,τι ήταν πριν από το 1914. Από την εποχή του τριακονταετούς πολέμου τον 17ο αιώνα δεν είχαν υπάρξει στην Ευρώπη τόσο συγκεχυμένοι και φονικού πόλεμοι όσο οι αλληλοσυνδεόμενοι πόλεμοι και οι εμφύλιοι πόλεμοι μετά το 1917-18. Καθώς εμφύλιοι πόλεμοι αλληλοκαλύπτονταν εν μέρει με επαναστάσεις, αντεπαναστάσεις και συνοριακές συγκρούσεις ανάμεσα σε υπό διαμόρφωση κράτη χωρίς σαφώς καθορισμένα σύνορα ή χωρίς διεθνώς αναγνωρισμένες κυβερνήσεις, η «μεταπολεμική» Ευρώπη ανάμεσα στο επίσημο τέλος του Μεγάλου Πολέμου το 1918 και στη Συνθήκη της Λωζάνης τον Ιούλιο του 1923 ήταν η πιο βίαιη περιοχή του πλανήτη. Ακόμη και αν εξαιρέσουμε τους εκατομμύρια ανθρώπους που πέθαναν από την πανδημία της ισπανικής γρίπης την περίοδο 1918-1920 ή τους εκατοντάδες χιλιάδες αμάχους στην περιοχή από τη Βηρυτό μέχρι το Βερολίνο που πέθαναν από λιμό ως συνέπεια της απόφασης των Συμμάχων να διατηρήσουν τον οικονομικό αποκλεισμό και μετά το τέλος

των εχθροπραξιών, πάνω από τέσσερα εκατομμύρια άνθρωποι –περισσότεροι από τις συνολικές απώλειες της Βρετανίας, της Γαλλίας και των Ηνωμένων Πολιτειών στον πόλεμο– πέθαναν λόγω των ένοπλων συγκρούσεων στη μεταπολεμική Ευρώπη. Επιπροσθέτως εκατομμύρια εξαθλιωμένοι πρόσφυγες από την κεντρική, την ανατολική και τη νότια Ευρώπη περιπλανιούνταν στην κατεστραμμένη από τον πόλεμο δυτική Ευρώπη αναζητώντας ασφάλεια και καλύτερη ζωή.¹⁶ Δικαιολογημένα μερικοί ιστορικοί της ανατολικής Ευρώπης χαρακτηρίζουν τα χρόνια αμέσως μετά το 1918 περίοδο «διευρυνμένου ευρωπαϊκού εμφύλιου πολέμου».¹⁷

Παρά τα φρικτά συμβάντα σε πολλά μέρη της «μεταπολεμικής» Ευρώπης, οι πολυάριθμες συγκρούσεις τα χρόνια μετά το 1917-18 δεν προσέλκυσαν την προσοχή στον ίδιο βαθμό με τα συμβάντα στο Δυτικό Μέτωπο τα προηγούμενα τέσσερα χρόνια. Ο Γουίνστον Τσώρτσιλ, όπως και άλλοι Βρετανοί σχολιαστές εκείνης της εποχής, αντιμετώπιζε περιφρονητικά τις μεταπολεμικές συγκρούσεις με τη διάσημη φράση «πόλεμοι Πυγμαίων», η οποία αντανακλά την αντίληψη (έμμεσα αποικιοκρατική) για την ανατολική Ευρώπη που ήταν κυρίαρχη στα συγγράμματα της δυτικής Ευρώπης για δεκαετίες μετά το 1918.¹⁸ Αυτή η αντίληψη είναι επίσης προϊόν της άποψης, που διαμορφώθηκε σε μεγάλο βαθμό την περίοδο από τη μεγάλη κρίση του Ανατολικού ζητήματος μέχρι τους δύο Βαλκανικούς πολέμους του 1912-13, ότι η ανατολική Ευρώπη ήταν «εγγενώς» βίαιη σε αντίθεση με την πολιτισμένη και ειρηνική Δύση. Αυτές οι στενόμυαλες παραδοχές και η γενική υποβάθμιση του λόγου τα χρόνια 1914-18 καθιστούσαν τους Βρετανούς και Γάλλους διαμορφωτές της πολιτικής φοβερά μυωπικούς απέναντι στις καταστροφές στην ανατολική και κεντρική Ευρώπη, παρότι συνέβαιναν σε μέρη στα οποία για πολλά χρόνια πριν από τον Μεγάλο Πόλεμο υπήρχαν σεβασμός στους νόμους, αναπτυγμένος πολιτισμός και ειρήνη.

Ενώ η ιστορία της μετάβασης της Ευρώπης από τον πόλεμο στην ειρήνη παραμένει για πολλούς αναγνώστες της δυτικής Ευρώπης λιγότερο γνωστή από ό,τι ο Μεγάλος Πόλεμος, τα γεμάτα γεγονότα χρόνια 1917-1923 εξακολουθούν να είναι παρόντα στη συλλογική μνήμη των ανθρώπων στην ανατολική, κεντρική και νότια Ευρώπη, καθώς και στη Μέση Ανατολή και την Ιρλανδία. Για αυτούς, οι θεμελιακές ιστορίες των αγώνων για εθνική ανεξαρτησία, εθνική απελευθέρωση και επαναστατική αλλαγή λίγο πριν ή λίγο μετά το 1918 επισκιάζουν συχνά, αν δεν εξαλείφουν, την ανάμνηση του Μεγάλου Πολέμου.¹⁹ Στη Ρωσία, για παράδειγμα, η κεντρική ιστορική αναφορά για δεκαετίες παρέμενε η μπολσεβίκικη επανάσταση του Λένιν το 1917 και όχι ο «ιμπεριαλιστικός πόλεμος» που είχε προηγηθεί. Στη σημερινή Ουκρανία η εθνική ανεξαρτησία το 1918 (παρότι βραχύβια) είναι μονίμως παρούσα στις δημόσιες αντιπαραθέσεις για τη γεωπολιτική απειλή την οποία εκπροσωπεί η Ρωσία του Πούτιν. Η εστία-

ση της μνήμης στη θριαμβευτική γέννηση (ή αναγέννηση) του έθνους-κράτους το 1918 επέτρεψε σε μερικά μετααυτοκρατορικά κράτη, κυρίως στην Πολωνία, στην Τσεχοσλοβακία και στο Βασίλειο των Σέρβων, των Κροατών και των Σλοβένων (τη μελλοντική Γιουγκοσλαβία), να «ξεχάσουν» βολικά ότι εκατομμύρια πολίτες τους είχαν πολεμήσει μαζί με τα ηττημένα στρατεύματα των Κεντρικών Δυνάμεων.

Αλλού τα χρόνια μετά το 1917-18 κατέχουν προέχουσα θέση στη συλλογική μνήμη, επειδή αντιστοιχούν σε μια περίοδο βαθιάς εσωτερικής διαίρεσης. Στη Φινλανδία, μη εμπόλεμη χώρα στον Μεγάλο Πόλεμο, η σκιά του εξαιρετικά αιματηρού πολέμου το 1918 όπου χάθηκε περισσότερο από το 1 τοις εκατό του πληθυσμού της χώρας σε διάστημα μικρότερο των έξι μηνών, στοιχειώνει από τότε τις πολιτικές αντιπαραθέσεις, ενώ στην Ιρλανδία οι αναφορές στον εμφύλιο πόλεμο του 1922-23 και στα προβλήματά του εξακολουθούν να διαμορφώνουν μέχρι σήμερα το κομματικό-πολιτικό σύστημα της χώρας. Και στη Μέση Ανατολή ο Μεγάλος Πόλεμος είναι θέμα περιθωριακού ενδιαφέροντος σε σύγκριση με τη μεταγενέστερη «επινόηση εθνών» (όπως του Ιράκ ή της Ιορδανίας) από τους Συμμάχους, το καθεστώς της Εντολής που επέβαλε η Κοινωνία των Εθνών και τη συνεχιζόμενη σύγκρουση για την Παλαιστίνη. Για πολλούς Άραβες, αυτή η σύγκρουση ανάγεται στην υπόσχεση την οποία έδωσαν οι Βρετανοί διά στόματος του υπουργού Εξωτερικών Άρθουρ Μπάλφουρ, με τη γνωστή έκτοτε «διακήρυξη Μπάλφουρ», να στηρίζουν «την εγκαθίδρυση στην Παλαιστίνη εθνικής εστίας για τον εβραϊκό λαό».²⁰

Η πολύπλοκη εικόνα της Ευρώπης η οποία αναδύθηκε από τον Μεγάλο Πόλεμο, που άφησε πίσω του σχεδόν 10 εκατομμύρια νεκρούς και πάνω από 20 εκατομμύρια τραυματίες, δεν επιτρέπει την εύκολη κατηγοριοποίηση ή τον εύκολο ορισμό των βίαιων σπασμών μετά τον πόλεμο. Ωστόσο, με κίνδυνο απλούστευσης, μπορούμε να εντοπίσουμε τουλάχιστον τρεις διακριτούς αλλά αμοιβαία ενισχυόμενους και συχνά εν μέρει αλληλοκαλυπτόμενους τύπους σύγκρουσης στον «ευρωπαϊκό εμφύλιο πόλεμο». Πρώτον, κατά τη «μεταπολεμική» περίοδο στην Ευρώπη έγιναν μάχες ανάμεσα σε τακτικούς ή υπό διαμόρφωση εθνικούς στρατούς σε πολέμους μεταξύ κρατών, όπως ο πολωνο-σοβιετικός πόλεμος, ο ελληνο-τουρκικός πόλεμος και η εισβολή της Ρουμανίας στην Ουγγαρία. Αυτές οι διακρατικές συγκρούσεις, οι οποίες διεξήχθησαν με τα όπλα που είχαν απομείνει από τον Μεγάλο Πόλεμο, έγιναν στις γεωγραφικές ζώνες στις οποίες η αποσύνθεση των αυτοκρατοριών των Αψβούργων, των Ρομανόφ, των Χόνεντσολερν και των Οθωμανών παρείχε χώρο για την εμφάνιση νέων και συχνά φοβισμένων και ως εκ τούτου επιθετικών εθνών-κρατών που επιδίωκαν να σταθεροποιήσουν ή να διευρύνουν με τη βία την επικράτειά τους. Ένας τέτοιος πόλεμος, εκείνος ανάμεσα στη Ρωσία και την Πολωνία (από το 1919 έως το 1921), εκτιμάται ότι είχε ως συνέπεια 250.000 νεκρούς ή αγνοου-

μένους, ενώ οι απώλειες Ελλήνων και Τούρκων στρατιωτών την περίοδο από το 1919 έως το 1922 μπορεί να ανέρχονταν σε 200.000.²¹

Δεύτερον, κατά τη σύντομη περίοδο από το 1917 έως το 1923 έγιναν πολυάριθμοι εμφύλιοι πόλεμοι, όπως στη Ρωσία και τη Φινλανδία αλλά και στην Ουγγαρία, την Ιρλανδία και σε μέρη της Γερμανίας. Στα πρώην εδάφη της Αυτοκρατορίας των Ρομανόφ δεν είναι πάντα εύκολο να ξεχωρίσουμε τους διακρατικούς πολέμους που διεξάγονταν με τακτικά στρατεύματα από τους εμφύλιους πολέμους, καθώς αλληλοσυνδεόμενες συγκρούσεις κάθε είδους τροφοδοτούσαν η μία την άλλη. Ο Κόκκινος Στρατός συμμετείχε σε πόλεμο με την Πολωνία και άσκησε καταστολή στις αποσχισθείσες δημοκρατίες στη δυτική περιφέρεια της πρώην αυτοκρατορίας των Ρομανόφ και στον Καύκασο, αλλά ο Λένιν επιδίωκε επίσης να εξασφαλίσει τη νίκη επί των Λευκών αντιπάλων του και μιας σειράς άλλων πραγματικών ή φανταστικών εχθρών, από τους κουλάκους μέχρι τους αναρχικούς και τους μετριοπαθείς σοσιαλιστές, για τους οποίους έτρεφε υποψίες ότι προσπαθούσαν να ανατρέψουν την επανάσταση των μπολσεβίκων. Η παρέμβαση ξένων, όπως η επέμβαση στρατευμάτων των Συμμάχων για να στηρίξουν τους Λευκούς, ή οι δεκάδες χιλιάδες Γερμανοί στρατιώτες των Freikorps που περιφέρονταν στις βαλτικές χώρες μετά το 1918 και πολεμούσαν μαζί με Λετονούς και Εσθονούς εθνικιστές (ή εναντίον τους) επιδιώκοντας γη, δόξα ή περιπέτεια, περιέπλεξαν ακόμη περισσότερο την κατάσταση στη Ρωσία.

Οι εμφύλιοι πόλεμοι που στοίχειωναν την Ευρώπη αυτή την περίοδο πυροδοτούνταν γενικά από μια τρίτη, διακριτή μορφή πολιτικής βίας η οποία κυριαρχούσε τα χρόνια 1917-1923, συγκεκριμένα την κοινωνική και εθνική επανάσταση. Ενώ κατά τα τελευταία στάδια του Μεγάλου Πολέμου σε πολλά εμπόλεμα κράτη έγιναν στάσεις εργασίας και απεργίες στις οποίες παρακινούσαν οι υλικές στερήσεις και η κόπωση του πολέμου, το τέλος του πολέμου συνοδεύτηκε από ξεκάθαρες επαναστάσεις και βίαιες αλλαγές καθεστώτος σε όλα τα ηττημένα κράτη της Ευρώπης. Οι επαναστάσεις που έγιναν από το 1917 έως το 1923 ήταν κοινωνικοπολιτικές επαναστάσεις οι οποίες επιδίωκαν την ανακατανομή της εξουσίας, της γης και του πλούτου, όπως στη Ρωσία, την Ουγγαρία, τη Βουλγαρία και τη Γερμανία, ή ήταν «εθνικές» επαναστάσεις, όπως στις κατακερματισμένες ζώνες των ηττημένων αυτοκρατοριών των Αψβούργων, των Ρομανόφ, των Χόνεντσολερν και των Οθωμανών, στις οποίες νέα ή επανεμφανιζόμενα κράτη, εμπνεόμενα από τις ιδέες της εθνικής αυτοδιάθεσης, επιδίωκαν την εγκαθίδρυσή τους.²² Η ταυτόχρονη εκδήλωση και η συχνή αλληλοκάλυψη αυτών των δύο ρευμάτων της επανάστασης ήταν μια από τις ιδιαιτερότητες των ετών 1917-1923.

Το 1914 λίγοι άνθρωποι θα είχαν προβλέψει τη διάρκεια και τον φοβερά φονικό χαρακτήρα του Μεγάλου Πολέμου ή τις επαναστατικές αναταραχές

οι οποίες ακολούθησαν. Ούτε θα μπορούσε κανείς να προβλέψει ότι μέχρι το 1923 δύο ιδιαιτέρως ριζοσπαστικές εκδοχές της επαναστατικής ιδεολογίας, ο μπολσεβικισμός και ο φασισμός, θα είχαν θριαμβεύσει αντιστοίχως στη Ρωσία και την Ιταλία. Εξάλλου πολλοί στη Δύση ήλπιζαν ότι ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος ήταν μια σύγκρουση η οποία «θα έβαζε τέλος σε όλους τους πολέμους» και θα καθιστούσε τον κόσμο «ασφαλή για τη δημοκρατία».²³ Στην πραγματικότητα συνέβη το αντίθετο, και τα ζητήματα που έθεσαν αλλά δεν έλυσαν ο πόλεμος ή οι συνθήκες ειρήνης του 1919-20 δημιούργησαν πολύ πιο επικίνδυνες ασυμμετρίες ισχύος από εκείνες οι οποίες υπήρχαν πριν από το 1914. Πριν από το 1914 η καθιερωμένη ευρωπαϊκή τάξη πραγμάτων ήταν πολύ πιο σταθερή από ό,τι συχνά υποθέτουμε. Δεν ήταν τα πάντα καλά στο εσωτερικό των χερσαίων αυτοκρατοριών που κυριαρχούσαν στην ηπειρωτική Ευρώπη και τη Μέση Ανατολή (όπως δείχνουν βίαια επεισόδια, για παράδειγμα, οι σφαγές των Αρμενίων υπό τον σουλτάνο Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ ή η καταστολή της επανάστασης του 1905 στη Ρωσία), όμως όταν τον Αύγουστο του 1914 ξέσπασαν οι εχθροπραξίες λίγοι θα μπορούσαν να φανταστούν επαναστατικές αλλαγές καθεστώτος και την πλήρη διάλυση των χερσαίων αυτοκρατοριών της ηπειρωτικής Ευρώπης. Μολονότι από την οπτική γωνία του 1918 η παρακμή και η πτώση των χερσαίων αυτοκρατοριών της ηπειρωτικής Ευρώπης παρουσιάζονται συχνά ως αναπόφευκτες ιστορικά, οι άρχουσες δυναστείες του προπολεμικού κόσμου έμοιαζαν σταθερά εδραιωμένες και έχοντας κατά το μεγαλύτερο μέρος τον πλήρη έλεγχο των τεράστιων εδαφών που ανήκαν στην αυτοκρατορία τους.²⁴

Η κύρια εξαίρεση στη γενική εικόνα πριν από το 1914 μιας σε μεγάλο βαθμό ειρηνικής και οικονομικά αναπτυσσόμενης Ευρώπης ήταν τα Βαλκάνια και η Οθωμανική Αυτοκρατορία. Στη νοτιοανατολική Ευρώπη και τη Μεσόγειο ο πόλεμος δεν άρχισε το 1914 αλλά το 1911, όταν η Ιταλία προσάρτησε την πρώην οθωμανική επαρχία της Τριπολίτιδας (Λιβύη). Το επόμενο έτος ένας συνασπισμός βαλκανικών κρατών εκδίωξε τους Οθωμανούς από όλες τις ευρωπαϊκές κτήσεις της Κωνσταντινούπολης, με εξαίρεση ένα μικρό τμήμα στην ανατολική Θράκη, πυροδοτώντας ένα κύμα ακραίας βίας εναντίον μουσουλμάνων αμάχων στην περιοχή με μαζικούς φόνους, εξαναγκαστικούς προσηλυτισμούς και απελάσεις.²⁵

Ωστόσο στη δυτική ή την κεντρική Ευρώπη δεν υπήρξε παρόμοια κλιμάκωση της βίας, παρότι οι Βαλκανικοί πόλεμοι προοιωνίζονταν μορφές βίας οι οποίες θα εξαπλώνονταν σε όλη την ηπειρωτική Ευρώπη τις επόμενες δεκαετίες. Σε αυτή την περιοχή το ξέσπασμα του πολέμου τον Αύγουστο του 1914, η «μεγάλη καταστροφή που επηρέασε έντονα τις μετέπειτα εξελίξεις», σύμφωνα με τα λόγια του Τζωρτζ Κέναν, θα έβαζε απότομα τέλος σε μια ασυνήθιστα μακρά περίοδο ειρήνης στην ευρωπαϊκή ιστορία.²⁶

Όπως υποστηρίζουν ο Κέναν και πολλοί άλλοι ιστορικοί, ο Μεγάλος Πόλεμος ήταν η απαρχή της «εποχής των άκρων» (όρος του Έρικ Χόμπσμπουμ) και δεκαετιών βίαιων αναταραχών. Η κλιμάκωση μετά το 1939 μιας σύγκρουσης ακόμη πιο καταστροφικής από τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο έθεσε το ερώτημα του αν οι επιθετικές δικτατορίες του Στάλιν, του Χίτλερ ή του Μουσολίνι θα μπορούσαν να αναχθούν στα γεγονότα του 1914-18. Πολλοί ήταν πεισμένοι ότι ο Μεγάλος Πόλεμος είχε εξαπολύσει βίαιες δυνάμεις, τις οποίες δεν μπορούσαν να συγκρατήσουν οι συνθήκες ειρήνης του Παρισιού του 1919-20. Αυτή η «άποψη περί αποκτήνωσης», την οποία ανέπτυξε για την περίπτωση της Γερμανίας ο Τζωρτζ Μος στο γνωστό έργο του *Fallen Soldiers [Πεσόντες στρατιώτες]* (άποψη η οποία στη συνέχεια επεκτάθηκε σε όλη την Ευρώπη), υποστήριζε στην ουσία ότι η εμπειρία των χαρακωμάτων του Α΄ παγκόσμιου πολέμου επέφερε την αποκτήνωση του πολέμου και της κοινωνίας καθιερώνοντας νέα και πρωτοφανή επίπεδα αποδεκτής βίας. Έτσι προετοιμάστηκε ο δρόμος για τις φρικαλεότητες του Β΄ παγκόσμιου πολέμου, που ξεπέρασαν εκείνες του Α΄ παγκόσμιου πολέμου, καθώς ο φόρος αίματος τον οποίο πλήρωσαν οι άμαχοι υπερέβη εκείνον των μαχητών.²⁷

Όστόσο πιο πρόσφατα διάφοροι ιστορικοί αμφισβητούν την ερμηνευτική αξία της «άποψης περί αποκτήνωσης», κυρίως επειδή η εμπειρία του πολέμου δεν εξηγεί γιατί η πολιτική και η κοινωνία αποκτηνώθηκαν σε μερικά από τα πρώην εμπόλεμα κράτη αλλά όχι σε άλλα. Εξάλλου οι εμπειρίες από τον πόλεμο τις οποίες είχαν οι στρατιώτες των Συμμάχων και οι στρατιώτες των Κεντρικών Δυνάμεων δεν διέφεραν θεμελιακά, παρά μόνο σε σχέση με την έκβαση του πολέμου. Άλλοι επικριτές αυτής της άποψης επισημαίνουν ότι οι περισσότεροι βετεράνοι που πολέμησαν για τις Κεντρικές Δυνάμεις και επιβίωσαν από τον Μεγάλο Πόλεμο επέστρεψαν στην ειρηνική ζωή του πολίτη στα τέλη του 1918. Δεν έγιναν όλοι όσοι πολέμησαν στον Μεγάλο Πόλεμο πρωτοφασίστες ή μπολσεβίκοι και ούτε όλοι λαχταρούσαν να συνεχίσουν να μάχονται μετά το επίσημο τέλος των εχθροπραξιών τον Νοέμβριο του 1918.²⁸

Ενώ είναι προφανές πως η μεταπολεμική βία δεν μπορεί να εξηγηθεί χωρίς αναφορά στον Μεγάλο Πόλεμο, θα ήταν ίσως σωστότερο να θεωρήσουμε ότι αυτή η σύγκρουση ήταν ο παράγοντας που πυροδότησε τις κοινωνικές ή εθνικές επαναστάσεις οι οποίες θα διαμόρφωναν την πολιτική, κοινωνική και πολιτισμική ατζέντα της Ευρώπης για τις επόμενες δεκαετίες. Ιδίως στα τελικά στάδια του πολέμου μετά το 1917 η φύση του άλλαξε, καθώς η επανάσταση των μπολσεβίκων οδήγησε στην απόσυρση της Ρωσίας από τον πόλεμο, ενώ οι Δυτικοί Σύμμαχοι, ενισχυμένοι χάρη στην είσοδο των Ηνωμένων Πολιτειών στον πόλεμο, επιδίωκαν όλο και περισσότερο τη διάλυση των ευρωπαϊκών χερσαίων αυτοκρατοριών ως στόχο του πολέμου. Ιδιαίτερως τα γεγονότα στη Ρωσία είχαν ένα διπλό αποτέλεσμα. Η παραδοχή της ήττας από

τη Ρωσία ενίσχυσε τις προσδοκίες των Κεντρικών Δυνάμεων για επικείμενη νίκη (μόλις μερικούς μήνες πριν από την τελική ήττα τους, η οποία οδήγησε στην αναζήτηση «εσωτερικών εχθρών» που υποτίθεται ότι είχαν προκαλέσει την κατάρρευσή τους), ενώ ταυτοχρόνως αναπτύχθηκαν νέες δυναμικές σε μια σπαρασσόμενη από τον πόλεμο ήπειρο, ώριμη για την επανάσταση μετά από τέσσερα χρόνια μαχών.

Αυτή ακριβώς την περίοδο η ιδιαίτερος φονική αλλά τελικά συμβατική σύγκρουση μεταξύ κρατών, ο Α΄ παγκόσμιος πόλεμος, έδωσε τη θέση του σε αλληλοσυνδεόμενες συγκρούσεις των οποίων η λογική και οι στόχοι ήταν πολύ πιο επικίνδυνοι. Σε διαφορά με τον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο, που διεξαγόταν με στόχο να εξαναγκαστεί ο εχθρός να αποδεχθεί ορισμένους όρους για την ειρήνη (όσο αυστηροί και αν ήταν), η βία μετά το 1917-18 ήταν απείρως λιγότερο διαχειρίσιμη. Επρόκειτο για συγκρούσεις *επιβίωσης* με στόχο την εξολόθρευση του εχθρού, εθνοτικού ή ταξικού, ήταν μια γενοκτονική λογική, η οποία αργότερα θα κυριαρχούσε σε μεγάλο μέρος της Ευρώπης την περίοδο 1939-1945.

Το αξιοσημείωτο στις συγκρούσεις μετά το 1917-18 ήταν ότι συνέβησαν ύστερα από έναν αιώνα στη διάρκεια του οποίου τα ευρωπαϊκά κράτη είχαν εξασφαλίσει περισσότερο ή λιγότερο επιτυχώς το μονοπώλιο της νομιμοποιημένης βίας, ο εθνικός στρατός είχε γίνει ο κανόνας και είχε κωδικοποιηθεί η θεμελιακή διάκριση ανάμεσα στους μαχητές και τους αμάχους (μολονότι συχνά αυτή η διάκριση παραβιαζόταν στην πράξη). Οι μεταπολεμικές συγκρούσεις αντέστρεψαν αυτή την τάση. Λόγω της απουσίας λειτουργικών κρατών στα πρώην αυτοκρατορικά εδάφη της Ευρώπης, πολιτοφυλακές ποικίλων πολιτικών τάσεων ανέλαβαν τον ρόλο του εθνικού στρατού, ενώ οι διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα σε φίλους και εχθρούς, σε μαχητές και αμάχους έγιναν τρομακτικά ασαφείς.²⁹

Σε αντίθεση με τη γενική αλλά παραπλανητική «άποψη περί αποκτήνωσης» του Μος, αυτό το βιβλίο αναπτύσσει μερικά διαφορετικά επιχειρήματα για τη μετάβαση της Ευρώπης από τον πόλεμο στην ειρήνη. Υποστηρίζει ότι για να κατανοήσουμε τις βίαιες εξελίξεις στην Ευρώπη, περιλαμβάνοντας τη Ρωσία και τα πρώην οθωμανικά εδάφη στη Μέση Ανατολή, σε όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα, θα πρέπει να στραφούμε μάλλον στον τρόπο με τον οποίο τελείωσε ο Μεγάλος Πόλεμος για τα ηττημένα κράτη, με ήττα, κατάρρευση της αυτοκρατορίας και επαναστατική αναταραχή, παρά στις εμπειρίες κατά τη διάρκεια του πολέμου από το 1914 έως το 1917.

Ενώ ένας από αυτούς τους παράγοντες, η επανάσταση, έχει μελετηθεί σε σημαντικό βαθμό για επιμέρους χώρες, κυρίως τη Ρωσία και τη Γερμανία, η βιβλιογραφία για αυτό το θέμα παραμένει αξιοσημείωτα εθνοκεντρική, σαν τα επαναστατικά γεγονότα που συγκλόνισαν την Ευρώπη από το 1917 έως

τις αρχές της δεκαετίας του 1920 να ήταν πλήρως αποσυνδεδεμένα μεταξύ τους.³⁰ Η «κουλτούρα της ήττας» στη Γερμανία του Μεσοπολέμου αποτέλεσε επίσης αντικείμενο ιστορικής έρευνας, αλλά δεν υπάρχει καμιά μελέτη σε οποιαδήποτε γλώσσα που να πραγματεύεται τις εμπειρίες όλων των ηττημένων κρατών της Ευρώπης σε ένα βιβλίο.³¹ Αυτό μοιάζει παράξενο, αφού μια εμφανής εξήγηση για την κλιμάκωση της μεταπολεμικής βίας είναι η κινητήρια δύναμη της ήττας το 1918 (ή, στην περίπτωση της Ιταλίας, η αντίληψη περί «ακρωτηριασμένης νίκης»)³². Στα νικηφόρα κράτη της Ευρώπης (με εξαίρεση την Ιταλία και το ιρλανδικό τμήμα του Ηνωμένου Βασιλείου) δεν υπήρξε σημαντική αύξηση της πολιτικής βίας μετά το 1918, εν μέρει επειδή η στρατιωτική νίκη στον Μεγάλο Πόλεμο δικαίωσε τις θυσίες του πολέμου και ενίσχυσε τη νομιμοποίηση των κρατών που βγήκαν θριαμβευτές από τον πόλεμο.³³ Δεν μπορεί να ειπωθεί το ίδιο για τους ηττημένους. Κανένα από τα ηττημένα κράτη στον Μεγάλο Πόλεμο δεν κατάφερε να επιστρέψει στα προπολεμικά επίπεδα εσωτερικής σταθερότητας και ειρήνης.

Ένας άλλος σημαντικός παράγοντας για την έκρηξη της βίας μετά το 1918 ήταν η απότομη διάλυση των χερσαίων αυτοκρατοριών της Ευρώπης και ο δύσκολος τοκετός των διάδοχων κρατών τους. Οι συνθήκες ειρήνης του Παρισιού περιέλαβαν εκατομμύρια ανθρώπους, κυρίως εθνοτικά Γερμανούς στην Τσεχοσλοβακία, την Ιταλία και την Πολωνία, Μαγυάρους στην Τσεχοσλοβακία, τη Γιουγκοσλαβία και τη Ρουμανία και Βουλγάρους στη Ρουμανία και την Ελλάδα, σε νεοπαγή κράτη τα οποία αντιμετώπιζαν ένα βασικό πρόβλημα. Μολονότι επιδίωκαν να γίνουν *εθνικά* κράτη, ήταν πολυεθνικές αυτοκρατορίες σε μικρογραφία, ιδίως η Πολωνία, η Γιουγκοσλαβία και η Τσεχοσλοβακία. Η κύρια διαφορά ανάμεσα σε αυτά τα κράτη και στην προκάτοχό τους, την Αυτοκρατορία των Αψβούργων, δεν ήταν η εθνοτική καθαρότητα στην οποία προσέβλεπαν, αλλά απλώς το μέγεθός τους και οι αντιστραμμένες εθνοτικές ιεραρχίες.³⁴

Δεν ήταν τυχαίο ότι κατά τις επόμενες δεκαετίες το κέντρο των προσπαθειών για εδαφικό αναθεωρητισμό στην Ευρώπη ήταν τα εδάφη των παλιών πολυεθνικών αυτοκρατοριών, των οποίων η διάλυση δημιούργησε νέα «σύνορα βίας».³⁵ Η απόκτηση «ιστορικών» εδαφών και η ανάκτηση πληθυσμών που χάθηκαν το 1918 έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στην εξωτερική και εσωτερική πολιτική στην ανατολική και την κεντρική Ευρώπη μέχρι το τέλος του Β΄ παγκόσμιου πολέμου και μερικές φορές ακόμη και μετά το 1945, ιδίως στην Ουγγαρία, τη Βουλγαρία και τη Γερμανία. Αυτός ο παράγοντας ήταν σημαντικός και για τη Σοβιετική Ένωση, η οποία απώλεσε όχι μόνο τις κατακτήσεις της στον Μεγάλο Πόλεμο αλλά και τις δυτικές παραμεθόριες περιοχές της αυτοκρατορικής Ρωσίας. Οι προσπάθειες της Μόσχας να ανακτήσει τα «χαμένα» εδάφη και να ενισχύσει την επιρροή της στην ανατολική και την κεντρική Ευρώπη γενικό-

τερα θα συνεχίζονταν υπό εξαιρετικά βίαιες συνθήκες μέχρι τη δεκαετία του 1940 και αργότερα.

Οι επαναστάσεις, η ήττα των Κεντρικών Δυνάμεων και η εδαφική αναδιοργάνωση της Ευρώπης, στην οποία προηγουμένως κυριαρχούσαν αυτοκρατορίες, δημιούργησαν ιδανικές συνθήκες για νέες και με διάρκεια συγκρούσεις, μολονότι οποιαδήποτε εξήγηση της κλιμάκωσής τους θα πρέπει να λαμβάνει υπόψη της τη σημασία των τοπικών παραδόσεων και συνθηκών, συχνά απόρροια πολύ παλιότερων συγκρούσεων, οι οποίες διαμόρφωσαν τη βία που αναδύθηκε μετά τον πόλεμο. Η παράδοση του ανταρτοπολέμου στα Βαλκάνια, ο ακτιβισμός των Ιρλανδών υποστηρικτών της αβασίλευτης δημοκρατίας και οι προπολεμικές επαναστατικές εντάσεις στη Ρωσία είναι παραδείγματα τοπικών συνθηκών.³⁶ Εντούτοις από κοινού οι κυρίαρχοι παράγοντες τους οποίους αναφέραμε προηγουμένως –επανάσταση, ήττα και εθνική «αναγέννηση» στα ερείπια των αυτοκρατοριών της Ευρώπης– έπαιξαν κρίσιμο ρόλο πυροδοτώντας ένα διεθνικό κύμα ένοπλων συγκρούσεων που σε μερικά μέρη της Ευρώπης συνεχίστηκαν μέχρι το 1923. Προσωρινό τέλος έβαλε η Συνθήκη της Λωζάνης τον Ιούλιο του 1923. Αυτή η συνθήκη όρισε την επικράτεια της νέας Δημοκρατίας της Τουρκίας και έβαλε τέλος στις ελληνικές εδαφικές βλέψεις στη Μικρά Ασία μέσω της μαζικής, υποχρεωτικής ανταλλαγής πληθυσμών.

Παρότι η Ευρώπη γνώρισε μια σύντομη περίοδο σταθεροποίησης από το 1924 έως το 1929, τα κεντρικά ζητήματα που τέθηκαν αλλά δεν λύθηκαν την περίοδο 1917-1923 θα επανέρχονταν με νέα δριμύτητα στη διεθνή και εσωτερική πολιτική ατζέντα μετά τη Μεγάλη Ύφεση του 1929. Η ιστορία της Ευρώπης από το 1917 έως το 1923 είναι κρίσιμης σημασίας για να κατανοήσουμε τους κύκλους της βίας που χαρακτήριζαν τον 20ό αιώνα στην ευρωπαϊκή ήπειρο. Και η αφετηρία αυτής της ιστορίας πρέπει να είναι τα συγκλονιστικά γεγονότα στη Ρωσία στις αρχές του 1917, όταν το κράτος με τον μεγαλύτερο πληθυσμό από όλα τα εμπόλεμα κράτη στον Α΄ παγκόσμιο πόλεμο ήταν το πρώτο που περιήλθε στο χάος της επανάστασης και της στρατιωτικής ήττας.